

Илму статья

УДК 811.512.142

DOI: 10.31007/2306-5826-2021-4-1-51-39-47

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ РЕГИОНАЛИЗМЛЕНИ ЛЕКСИКОГРАФИЯДА ХАЙЫРЛАНЫУ ЖОРУКЪЛАРЫ

Гузеланы Магометни жашы Жамал¹, Махийланы Хамангерийни кызы Людмила², Кючмезланы Борисни кызы Лариса³

^{1,2,3} Гуманитар тинтиулени Институту – Россей илмуланы академиясыны Къабарты-Малкъар илму арасыны филиалы, Нальчик шахар, Россия

¹ kbigi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2437-1474>

² liudmila.makhiieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6186-0395>

³ larisakuchmezova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7384-1455>

© Гузеланы Ж.М., Махийланы Л.Х., Кючмезланы Л.Б., 2021

Къысха маъанасы. Статьяда къарачай-малкъар тилни сѣзлюклеринде регионализмлени бериулери тинтиледи. Аланы фонетика, морфология, лексика, лексика-грамматика эм сѣз къураучу тюрлюлерине къаралады, эм шагъатлыкъ этген юлголе бериледи. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил билимде тохташдырылгъан жорукълагъа кѣре, регионализмлени бла диалектизмлени бир бирден айыра билирге кереклиси белгиленеди. Алай, къарачай-малкъар тилни лексикографиясында ол зат жалчытылмагъаны себепли, сѣзно вариантларыны бла регионализмлени аралары тынгылы айырылмагъандыла. Андан сора да, статьяда бир тамырлы эм башха тамырлы синонимлени, синоним тизгинлени къурауда регионализмлени энчи жюрю-тюлюулерине да эс бурулады.

Болсада, къарачай-малкъар тил айный, ъсе баргъаны себепли, жангы сѣзле регионализмле тилге киредиле. Аны ючюн, сѣзлюкледде белгиленмеген регионализмле кѣпдюле. Ол затланы эсге алып, къарачай-малкъар тилни регионализмлерин саулай жыйышдыргъан толу сѣзлюк жарашдырыргъа кереклиси чертиледи.

Баш маъаналы сѣзле: къарачай-малкъар тил, сѣзлюк, регионализмле, диалектизмле, литература тил, битеу халкъ жюрютген сѣзле, халкъны кесеги жюрютген сѣзле

Цитата этерге: Гузеланы Ж.М., Махийланы Л.Х., Кючмезланы Л.Б. Къарачай-малкъар тилни сѣзлюклеринде регионализмле // Вестник КБИГИ. 2021. № 4-1 (51). С. 39–47. DOI: 10.31007/2306-5826-2021-4-1-51-39-47

Original article

PRINCIPLES OF LEXICOGRAPHY OF REGIONALISMS IN THE KARACHAY-BALKARIAN LANGUAGE

Jamal M. Guzev¹, Lyudmila H. Makhiieva², Larisa B. Kuchmezova³

^{1,2,3} Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences», Nalchik, Russia

¹ kbigi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2437-1474>

² liudmila.makhiieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6186-0395>

³ larisakuchmezova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7384-1455>

© J.M. Guzev, H.M. Makhiieva, L.B. Kuchmezova, 2021

Abstract. The article is devoted to the study of one of the poorly-learned issues of karachay-balkarian linguistics – the analysis of regionalisms. It examines the phonetic, grammatical, lexical, derivational features of regionalisms in various dictionaries of the studied language. The features of the territorial use of single-root and multi-rooted synonyms and synonymous rows are noted. The choice of the topic is due to the fact, that the problems of regionalisms of this language have not yet been the subject of a special monographic study. In view of this, their consideration on the material of the lexicography of the karachay-balkarian language will clarify some controversial and unresolved issues.

The specificity of the existence of the studied language – its separated (territorially, two administrative regions) nature of functioning dictates the emergence of regionalisms in the language.

Regionalisms are words, that, each being literary in itself, are limited in their use to a certain geographic area (karachais live in the KChR, and balkars live in the KBR, i.e., they are territorially disunited). They, as literary-standardized words, limited only by the regional sphere of the use of the same modern karachay-balkarian language, have two main equal variants – balkarian and karachay.

In the lexicography of the modern karachay-balkarian language distinctive criteria for classifying a particular word as a layer of vocabulary have not yet been developed, which sometimes complicates the solution of some lexicographic questions. For example, the differences between dialecticism and regionalism are not always clear. According to the traditional definition, «dialect» is a local variety of a language in its relation to the common language and speeches.

As the factual material shows, not all regionalisms of the studied language received a lexicographic description. In our opinion, there is a need to refine this group of words, taking into account all the omissions and to develop a complete dictionary of regionalisms of the modern karachay-balkarian language.

Keywords: karachay-balkarian language, dictionary, regionalisms, dialectisms, literary language, national vocabulary, little-used vocabulary

For citation: Guzeev J.M., Makhieva L.H., Kuchmezova L.B. The use of regionalisms in karachay-balkarian dictionaries. Vestnik KBIGI = KBIHR Bulletin. 2021; 4-1 (51): 39–47. (In Balkarian.). DOI: 10.31007/2306-5826-2021-4-1-51-39-47

Научная статья

ПРИНЦИПЫ ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЯ РЕГИОНАЛИЗМОВ В КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОМ ЯЗЫКЕ

*Жамал Магомедович Гузеев¹, Людмила Хамангериевна Махиева²,
Лариса Борисовна Кучмезова³*

^{1, 2, 3} Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук», Нальчик, Россия

¹ kbigi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2437-1474>

² liudmila.makhiieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6186-0395>

³ larisakuchmezova@mail.ru[✉], <https://orcid.org/0000-0002-7384-1455>

© Ж.М. Гузеев, Л.Х. Махиева, Л.Б. Кучмезова, 2021

Аннотация. Статья посвящена исследованию одного из малоизученных вопросов карачаево-балкарского языкознания – анализу регионализмов. В ней рассматриваются фонетические, грамматические, лексические, словообразовательные особенности регионализмов в различных словарях исследуемого языка. Отмечаются особенности территориального употребления однокоренных и разнокоренных синонимов и синонимических рядов. Выбор темы обусловлен тем, что проблемы регионализмов данного языка до сих пор не были предметом специального монографического исследования. Ввиду этого, рассмотрение их на материале лексикографии карачаево-балкарского языка позволит пояснить некоторые спорные и нерешенные вопросы.

Специфика существования исследуемого языка – ее разьединенный (территориально два административных региона) характер функционирования диктует возникновение в языке регионализмов.

Регионализмы – это такие слова, которые, являясь каждое само по себе литературным, ограничены в своем употреблении определенной географической областью (карачаевцы живут в КЧР, а балкарцы – в КБР, т.е. территориально разобщены). Они как литературно-нормированные слова, ограниченные лишь региональной сферой употребления одного и того же современного карачаево-балкарского языка, имеют два основных равноправных варианта – балкарский и карачаевский.

В лексикографии современного карачаево-балкарского языка еще не выработаны различительные критерии отнесения того или иного слова к пластам лексики, что иногда затрудняет решение некоторых лексикографических вопросов. Например, не всегда отчетливы различия между диалектизмом и регионализмом. По традиционному определению, «диалект» – это местная разновидность языка в его отношении к общенародному языку и говорам.

Как показывает фактологический материал, не все регионализмы исследуемого языка получили лексикографическое описание. На наш взгляд, назрела необходимость в доработке данной группы слов с учетом всех упущений и разработке полного словаря регионализмов современного карачаево-балкарского языка.

Ключевые слова: карачаево-балкарский язык, словарь, регионализмы, диалектизмы, литературный язык, общенародная лексика, малоупотребительная лексика

Для цитирования: Гузев Ж.М., Махиева Л.Х., Кучмезова Л.Б. Употребление регионализмов в карачаево-балкарских словарях // Вестник КБИГИ. 2021. № 4-1 (51). С. 39–47. DOI: 10.31007/2306-5826-2021-4-1-51-39-47

Белгилисича, къарачай-малкъар тил бир миллетни эки уллу ёзегини – къарачайлыланы бла малкъарлыланы – тилиди. «Къарачай», «малкъар» деген миллет атла бек эрттеден бери жюрютюледиле. XX-чы ёмюрге дери аланы тиллери тин-тилмегенди. Аны себепли, XX-чы ёмюрню ортасына дери басмаланган илму ишледе «малкъар тил», «къарачай тил», «къарачай-малкъар тил» деген терминле къатыш жюрютюлюп тургъандыла. Бусагъатда къарачай-малкъар тил бир болгъаны илмуда даулашсызды. Ол келишиюлюкню мурдорун белгили лингвист Алийланы Умарны биринчи «Карачаево-балкарская грамматика: Горско-тюркский язык» (1930 ж.) деген илму иши салгъанды [Алиев 1930]. Болсада, школ дерсликлени жарашдырыуда, бир-бир алимлени энчи монография ишлеринде, жарсыугъа «къарачай тил», «малкъар тил», «къарачай литература», «малкъар литература» деген терминле бюгюнлюкде да хайырланыладыла.

Бусагъатдагы къарачай-малкъар тилде сёзлени жюрютюлюу энчиликлерине кёре эки къауумгъа юлеширге болады: 1) битен халкъ жюрютген сёзле; 2) халкъны кесеги жюрютген сёзле.

Битен халкъ жюрютген сёзле халкъ барысы да жюрютген, ангылагъан, илму ишледе, суратлау чыгъармалада, газетледе, журналлада тюбеген, сёлешгенде, жазгъанда да бирча эркин хайырланылгъан сёзледиле.

Халкъны кесеги жюрютген сёзлеге диалект сёзле, регионализмле, усталыкчы сёзле, терминле, жаргон сёзле саналадыла. Ала бла халкъ саулай угъай, аны бир къауумлары хайырланадыла.

Сёз ючюн, регионализмле литература тилни сёзлеридиле, алай ала бир тилде сёлешген эм жазгъан халкъны жалаанда бир жашагъан жеринде (регионда) жюрютюлюп, бирсинде уа жюрютюлмейдиле [Алиева 2006: 25]. Малкъарлылада жюрютюлмей, къарачайлылада жюрютюлген сёзле малкъарлылагъа регионализмледиле, къарачайлылада жюрютюлмей, малкъарлылада жюрютюлген сёзле уа къарачайлылагъа регионализмледиле. Алай бла, бир тилде сёлешген эм жазгъан адамланы бирлеринде жюрютюлюп, бирсилеринде жюрютюлмеген сёзлеге регионализмле деген бек керти оюм этедиле бизни алимлирибиз [Ахматова 1997; Алиева 2006; Ахматова, Гузев 2014].

Регионализмле литература сёзлени бир тюрлюсюдюле, регионладан биринде жюрютюлюп, бирсинде жюрютюлмегенлери аланы баш энчиликлериди. Литература тилни бирси тюрлюсю эки регионда да (Къарачайда бла Малкъарда) жюрютюледиле.

Аланы диалектизмден айыра билирге керекди. Диалектизмле бла халкъны жаланда бир белгили жерледе жашагъан къауумчугъу хайырланады. Аланы бир бирлери бла къатышдырыргъа жарамайды. «Диалектизмле деп, жаланда диалектде жюрютюлген сёзлеге айтадыла. Ол сёзле бла миллетни адамларыны барысы да угъай, халкъны жаланда бир кесеги, энчи жерде неда жерледе жашагъан къаууму хайырланадыла» [Кучмезова 2020: 13].

Диалект сёлешу тилде хайырланылады, ансы диалектни тилинде суратлау чыгъарма, илму иш неда башха зат жазылмайды. Аны себепли диалект сёлешу тилге жууукъду. Диалектизмле бир-бир суратлау чыгъармалада тубейдиле. Жазуучула аллай сёзлени кеслерини чыгъармаларына энчи мурат бла кийиредиле: жигитлерини сыфатларын энчилерге, халларын теренирек ачыкъларгъа итинип, аны бла бирге уа литература тилни да байыкъландырыр ючюн. Сёз ючюн, лексика диалектизмле: *ёчюлт* (малкъ.) – *джукълатыргъа* [КБРС 1989: 256] (къарач.) «гасить что; выключать (свет)», *гургун* – *кеселке* (ц-диал. «ящерица», *жугар* – *беккяхын* (б.-ч.гов.) [КъМТАС I 1996: 389, 927] «лопата», д.б. Дагъыда: *адакъа* [КъМТАС I 1996: 49], *хораз* (малкъ.лит.т.), *гузурукку* (къарач.лит.т.), *гузурук* (къарач.сёл.т.) битеу халкъ жюрютген сёздедиле. Аланы *къычырыучу*, *къыттай* [КъМТАС II 2002: 806, 803], *адакъа*, *тауукъ эркек* [КъМТАС III 2005: 403] деген синонимлери бла уа халкъ саулай угъай, аны жаланда бир кесеги хайырланады: *къычырыучу*, *къыттай*, *къызылбаш* [КъМТСС 2017: 261] деген сёзле бла басханчыла бла чегемлиле, *тауукъ эркек* деген сёз бла уа – **ч/ж** тауушла орунларына **ц/з** тауушланы жюрютюучю малкъарлыла. Быллай сёзлеге диалектизмле дейдиле. Аланы фонетика эм сёз къураучу тюрлюлери боладыла. **Фонетика диалектизмле** деп, литература сёзледен башхалыкълары тамырларында тауушлары бла байламлы сёзлеге айтадыла. Быллай диалектизмледе литература сёзню бир неда эки тауушу башха тауушла бла, базыкъ ачыкълары назик ачыкъла бла (неда назик ачыкълары базыкъ ачыкъла бла), неда къысыкъ тауушуну орунлары алышынып жюрюйдюле, сёз ючюн: *дукъум*, *патеген* (б.-ч.гов.), *жыгъыр*, *жылан* (ц-диал.); *хёмюх*, *дюх* (м.гов.); *абзар*, *тюлюйдю* (м.гов.), д.б.

Сёз къураучу диалектизмле тамырлары литература сёзле бла бир, жалгъаулары уа аладан башха сёздедиле, сёз ючюн, литература тилде *махтанчакъ*, *серурук* деген сёзле малкъар говорда *махтангыч*, *серрай* деп жюрютюледиле.

Лексика диалектизмле уа магъаналары литература сёзле бла келишген, алай таууш къурамлары аладан башха сёздедиле, сёз ючюн: *кифе* (м.гов.), *чага*, *къуллю* (х.-б.гов.), *юлёкъу*, *гизи* (б.-ч.гов.), *тонгуз бала*, д.б.

Лексика диалектизмлени айтылгъан, жазылгъан да литература тилдеча этип, магъаналары уа аладан башха болгъан тюрлюлери да бардыла. Сёз ючюн, *жингирик* деген сёз литература тилде «билекни ортасындан бююлген жери», малкъар говорда уа «къычырыкъ этип жилияу» деген магъананы билдиреди. Быллай диалектизмлеге **семантика диалектизмле** дейдиле.

Бир-бир сёзле уа адамны усталыгы, хунери бла байламлы боладыла. Аланы жаланда специалистле жюрютедиле, ала тынгылы биледиле. Сёз ючюн, *подвал* деп газетни бетини тубюнде уллу статьягъа айтадыла, *инъекция*, *консилиум* деген сёзле бирсиледен эсе медицинада ишлегенлеге, *гидролиз*, *коллоид* деген сёзле уа химиклеге бек белгиледиле, аланы тиллеринде кеп жюрютюледиле. Быллай сёзлеге, эсе да усталыкъ, хунер бла байламлы сёзлеге, **усталыкъчы сёзле** (профессионализмы) дейдиле.

Адамланы бир-бир къауумлары (сёз ючюн, аманлыкъчыла, студентле), кеслерини этген ишлерин билдирмез ючюн, къайсы къауумдан болгъанларын чертир ючюн, литература сёзлени орунларына аланы халкъ иги ангыламагъан синонимлерин жюрютедиле, сёз ючюн: *телик* (телевизор), *видик* (видеомагнитофон), *шпора* (шпаргалка), д.б. Быллай сёзлеге **жаргонизмле** дейдиле. Малкъар тилни кеси сёзлерини ичинде быллайла бек аз тубейдиле, сёз ючюн: *кючлю* (аламат), *шайла* (ахча), *сызгъырт*, *сыздыр* (ётюрюк айт).

Алай бла, диалектизмле, усталыкъчы сёзле эм жаргонизмле халкъны жаланда бир кесеги жюрютген сёзледиле.

Аны себепли, диалектизмлени регионализмле бла къатышдырыргъа жарамайды. Регионализмле бир тилде сёлешген халкъны башха-башха регионлада (жерледе) жашагъанлары бла байламлы жаратыладыла.

Къарачай-малкъар тилде регионализмле фонетика, сёз къураучу, лексика, морфология, лексика-семантика, лексика-грамматика, этнография къауумлагъа юлешинедиле.

1. **Фонетика регионализмле** (фонетические регионализмы) магъаналары бир кибик, алай таууш къурамларында бир бирден башхалыкълары болгъан сёзледиле. Ала тюрлю-тюрлю боладыла:

а) бир бирден бирер тауушлары башха болгъан сёзле (терминле): *киеу* (малкъ.) – *кюеу* (къарач.) «зять», *чалгъы* (малкъ.) – *чалкъы* (къарач.) «коса», *быхчы* (малкъ.) – *мыхчы* (къарач.) «пила», *тапка* (малкъ.) – *тапха* (къарач.) «полка, стеллаж»;

б) бир бирден бир ненча тауушлары кем, неда артыкъ болгъан регионализмле: *арауан* (малкъ.) – *арауун* (къарач.) «полукруглый плоский совок (для переноса огня, высыпания золы и сушки лепешек перед печением в золе)», *къарындаш* (малкъ.) – *къарнаш* (къарач.) «брат», *жауун* (малкъ.) – *джангур* (къарач.) «дождь», *иер* (малкъ.) – *ат джер* (къарач.) «лошадиное седло», д.б.;

в) къысыкъланы орунларыны алышыныуларында бир бирден башхалыкълары болгъан сёзле: *ахшы* (малкъ.) – *аихы* (къарач.) «хороший», *ахча* (малкъ.) – *ачха* (къарач.) «деньги», *къалауур* (малкъ.) – *къарауул* (къарач.) «сторож, охранник», д.б.

2. **Сёз къураучу регионализмле** (словообразовательные регионализмы) тамырлары бир, жалгъаулары уа башха болгъан сёзледиле: *бугъумуч* (малкъ.) – *бугъунчакъ* (къарач.) «прятки», *жалынчакъ* (малкъ.) – *жалыннгыч* (къарач.) «проситель, ходатай», *ачытхы* (малкъ.) – *ачытхыч* (къарач.) «закваска», *тизме* (малкъ.) – *тизим* (къарач.) «список», *малхуня* (малкъ.) – *малхыяр* (къарач.) «глупый, неумный, тупой», д.б.

3. **Лексика регионализмле** (лексические регионализмы) – магъаналары бла келишген, алай таууш къурамлары бир бирден башха болгъан сёзледиле: *ауана* (малкъ.) – *кёлекке* (къарач.) «тень», *юзмелт* (малкъ.) – *билезик* (къарач.) «готовая к прядению шерсть, ровница (при ручном прядении шерсть вытягивают в виде не тугих жгутов, которые наматываются на левую руку, а правой крутят веретено)», *сыйтамды* (малкъ.) – *хулгу* (къарач.) «мучная подсыпка», *акътерек* (малкъ.) – *бусакъ* (къарач.) «тополь / осина», *куудуш* (малкъ.) – *габдеш* (къарач.) – *гыбыдыш* (ц-диал.) «ясли, кормушка (для скота)», д.б.

4. **Морфология регионализмле** (морфологические регионализмы) – тамырлары бир, жалгъауларыны таууш къурамларында фонетика энчилик болгъанла: *илгик* (малкъ.) – *илгек* (къарач.) «петля, крючок», *чалгъы* (малкъ.) – *чалкъы* (къарач.) «коса», *томуруу* (малкъ.) – *томурау* (къарач.) «чурка, чурбан, колода», д.б.

5. **Лексика-семантика регионализмле** (лексико-семантические регионализмы) айтылыулары, жазылыулары да келишген, алай магъана жаны бла башха сёзле боладыла. Сёз ючюн, *юр* (къарач.) «дуть (на огонь и т.п.)» – «хаф-хаф эт (итни юсюнден)» (малкъ.) «лаять» эм *юфгюр* (къарач.) «задуть, погасить» – *юр* (малкъ.) «хаф-хаф эт (итни юсюнден)» «лаять; ругаться»; кийимле бла байламлы *чепкен* деген сёзню къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде къарачайлылада, малкъарлылада да бирча жюрютюлмеген эки магъанасы болгъаны кёргюзтюледи: 1. жюн халыдан юйде согъулгъан жагъасыз, узун эр киши тыш кийим; 2. къарач. къ. жыйрыкъ [КЪМТАС III 2005: 895–896]; *ёзен* (къарач.) «ущелье» – *ёзен* (малкъ.) «равнина»; *юр* (малкъ.) «лаять» – *юр* (къарач.) «дуть», д.б.

6. **Лексика-грамматика регионализмле** (лексико-грамматические регионализмы) жазылыулары эм айтылыулары да келишген, алай магъаналары уа келишмеген эм тилни башха кесеклери болгъан сёзледиле: *жохар* (малкъарлылада,

къарачайлылада да «зыбыр, ала къолан, тамгъалы» деген магъаналада сыфат) – *жохар* (къарачайлылада «кенг, жырыкъ чапыракълы къаты агъач» – «клён»), малкъар синоними – *юрге*) бу магъанада ат болады; къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде *жыйрыкъ* (къарач. 1. жыйырылгъан «складка, оборка»; 2. «морщинистый» деген магъанада сыфат), *жыйрыкъ* (малкъ. огъары жаны, тѣбен жаны да бирге къошулуп этилген тиширыу кийим «платье») [КЪМТАС I 1996: 975].

7. *Этнография регионализмле* (этнографические регионализмы) (грек тилде *ethos* «тайпа, халкъ» + *grapxo* «жазма» деген магъаналаны ачыкълайды) бир энчи жерде орналгъан адамланы жашаулары бла байламлы сёзледиле: *жалдан* (къарач.) – *гумул* (малкъ.) «квас (хлебный), получаемый после вторичного процеживания хмельной массы», *башлы* (къарач.) – *каструун* (малкъ.) «кастрюля», д.б. [Алиева 2006: 43].

Литература тилни къарачай эм малкъар тюрлюлерини жюрютюлюуери синонимлени жаратылыуларына себеплик этеди. Къарачай-малкъар тилде бир бирге синоним болгъан сёзле барысы да бирге синоним тизгинни къурайдыла. Аллай сёзле бир затны, бир белгили шартны, халны, ишни билдиредиле. Синоним тизгинлени асламысы эки, юч, тѣрт, неда андан да аслам сёзден къуралады. Синоним тизгинни къураугъа регионализмле да къатышадыла, аладан бири Малкъарда, бирси уа Къарачайда жюрютюле эсе, тизгинни биринчиси башлайды: *агъач* – *чегет* (къарач.) «лес»; *айырыучу* – *сайлаучу* (къарач.) «избиратель»; *бал туз* – *шекер* – *къумшекер* (къарач.) «сахар», д.б.

Къарачай-малкъар тилни синонимлерини сёзлюгюнде синоним тизгинледе сёзле керекли жорукълагъа кѣре бериледиле эм стиль белгиле хайырланыладыла: *юлѣкъу* 1 – *итбурун* 1 (къарач., ц-диал.) – *къуллю* (х-б.гов.); *аша* 1 – *аууслан* 1 – *къап* III 2 (сѣл.т.) – *сокъ* II 4 (бош т., эр.с.) – *сюрт* VI (бош т., эр.с.) – *къыркъ* (бош т., къарач.) – *тишле*; *туй* II 1 – *сопакъла* 1 / *сопала* (къарач.) – *къылла* (сѣл.т.) – *ийле* (бош т.) [КЪМТСС 2017: 9].

Тамырларыны бирчалыкъларына бла башхалыкъларына кѣре, тилде синонимле эки тюрлю боладыла: 1) тамырлары бир синонимле: *къоркъ* – *къоркъун*, *кюнбатхан* – *кюнбатыш*; 2) тамырлары башха синонимле: *айбат* – *ариу* – *омакъ* «симпатичный, смазливый, красивый, нарядный», *ахшы* – *иги* «хороший». Къарачай-малкъар тилде тамырлары башха синонимле бусагъатда тинтилмегендиле. Тамырлары бир синонимлени юслеринден бир кандидат диссертация жазылгъанды [Ахматова 1997] эм энчи монография болуп басмаланганды [Ахматова, Гужев 2014].

Къарачай-малкъар тилни сёзлюклерине бир тамырлы толу синонимле бла бирге бир сёзню тюрлюлери (вариантлары) кийирилгендиле. Алай аланы бир бирден айыргъан шартла кереклисича белгиленмегендиле [СКБЯ I 2016: 163]. Сёз ючюн, толу синонимлени, тамырлары бир болгъандан сора да, жалгъаулары башхала болургъа керекдиле (*жутдай* – *жутдакай* «прожорливый, ненасытный», *бугъумуч* – *бугъунчакъ* «прятки (игра)», *тилчи* – *тилбаракъ* «клеветник, доносчик», д.б., бир сёзню тюрлюлеринде уа бир жалгъауну вариантлары боладыла: *юйренчек* – *юйренчик* «привычный», д.б.

Толу синонимлени бла бир сёзню тюрлюлерини башхалыкълары аланы магъаналарында угъай, формаларында болады. Бир тамырлы синонимлени тизмесин экиден бешге дери сёз къурай эсе (юлгюге: *бош* – *бошуна* – *бошунагъа* – *бошнакъгъа* – *бошдан*), башха сёзню тюрлюлери уа асламысында эки-юч боладыла (сёз ючюн: *кукурт* – *кюкюрт*, *къызылдым* – *къызгъылдым*, д.б.), тѣрт-беш тюрлю сёзле аз тубейдиле (*ярабий* (малкъ.) – *ярабин* (къарач.) – *арабий* (сѣл.т.) – *арабин* (сѣл.т.) – *яраптин* (сѣл.т.) «выражает любопытство, интерес, желание узнать, сомнение»).

Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде бир сёзню регионализмге саналгъан фонетика тюрлюлери болады: *бийик* – *мийик* (къарач.), *тамата* – *тамада* (къарач.).

Бир сёзню тюрлюлери сёзлюкде бир сёзча бир жерде берилрге керекдиле, тамырлары бир синонимле уа – хар бири башха. Синонимлени тюрлюлерини арасында стиль энчиликлени тюз ачыкъларгъа, керекли жерде уа грамматика энчиликлерин да кёргюзтюрге керек болады.

Келтирилген шартлагъа кёре, тилде синонимлени, вариантланы, диалект сёзлени, регионализмлени тил билимде тохташдырылгъан энчиликлерин хайырланып, бир биринден айыра билрге керекди.

Регионализмле сёзлюкде энчи стиль белги бла кёргюзтүледиле. Алай, алада регионализмлени къайсы сёлешиу, къайсы бош тилни, аны бла бирге эскирген неда жангы сёз болгъаны алыкъа бир бирден тынгылы айырылмагъанды. Регионализмлени экспрессив стиль энчиликлери къарачай-малкъар тилде тинтилмегендиле, аны себепли, ала «Къарачай-малкъар орус сёзлюкде», «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде» да хайырланмагъандыла.

Къысхартылыула

- бош т.** – бош тилде
- б.-ч.гов.** – басхан-чегем говорда
- д.б.** – дагъыда башхала
- къарач.** – къарачайча
- къарач.лит.т.** – къарачайлылада литература тилде
- къарач.сёл.т.** – къарачайлылада сёлешиу тилде
- лит.т.** – литература тилде
- малкъ.** – малкъарча
- малкъ.лит.т.** – малкъарлылада литература тилде
- м.гов.** – малкъар говорда
- сёл.т.** – сёлешиу тилде
- х.-б.гов.** – холам бызынгы говорда
- ц-диал.** – ц-диалектде
- эр.с.** – эриши сёз

Алынган жерлерини тизмеси

Список источников

Алиев 1930 – *Алиев У.Д.* Карачаево-балкарская грамматика (Горско-тюркский язык). Кисловодск: Крайнациздат, 1930. 197 с.

Алиева 2006 – *Алиева Т.К.* Вариантность слова и литературная норма (на материале современного карачаево-балкарского языка) Ставрополь: Ставроп. кн. изд-во, 2006. 287 с.

Ахматова 1997 – *Ахматова М.А.* Однокоренные синонимы в карачаево-балкарском языке: дисс. ... канд. филол. наук. Махачкала, 1997. 170 с.

Ахматова, Гузеев 2014 – *Ахматова М.А., Гузеев Ж.М.* Однокоренные синонимы в карачаево-балкарском языке. Нальчик: Изд. отдел КБИГИ, 2014. 128 с.

КБРС 1989 – Карачаево-балкарско-русский словарь. М.: Рус. яз., 1989. 832 с.

Кучмезова 2020 – *Кучмезова Л.Б.* Проблемы развития карачаево-балкарского языка и его диалектов. Нальчик: Ред.-изд. отдел ИГИ КБНЦ РАН, 2020. 148 с.

КЪМТАС I 1996 – Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгю (Толковый словарь карачаево-балкарского языка): в 3-х т. Т. I. А–Ж. Нальчик: Эль-Фа, 1996. 1019 с.

КЪМТАС II 2002 – Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгю (Толковый словарь карачаево-балкарского языка): в 3-х т. Т. II. З–Р. Нальчик: Эль-Фа, 2002. 1171 с.

КЪМТАС III 2005 – Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгю (Толковый словарь карачаево-балкарского языка): в 3-х т. Т. III. С–Я. Нальчик: Эль-фа, 2005. 1159 с.

КЪМТСС 2017 – Къарачай-малкъар тилни синонимлерини сёзлюгю (Словарь синонимов карачаево-балкарского языка). Нальчик: ООО «Печатный двор», 2017. 556 с.

СКБЯ I 2016 – Современный карачаево-балкарский язык: в 2-х ч. Ч. I. Фонетика, фонология, орфоэпия, графика и орфография, лексикология, фразеология, лексикография, морфемика, морфонология, словообразование. Нальчик: ООО «Печатный двор», 2016. 448 с.

References

- ALIEV U. D. *Karachaevo-balkarskaya grammatika (Gorsko-tyurkskij yazyk)*. [Karachay-balkarian grammar (Mountain-turkic language)]. Kislovodsk: Krainatsizdat, 1930. 197 p. (In Russian)
- ALIEVA T. K. *VARIANTNOST' SLOVA I LITERATURNAYA NORMA (NA MATERIALE SOVREMENNOGO KARACHAEVO-BALKARSKOGO YAZYKA)* [Word variation and literary norm (based on the material of the modern karachay-balkarian language)]. Stavropol: Stavropol publishing house, 2006. 287 p. (In Russian)
- AHMATOVA M. A. *Odnokorennnye sinonimy v karachaevo-balkarskom yazyke* [Single-root synonyms in the karachay-balkarian language]: diss. ... of candidate of philological sciences. Makhachkala, 1997. 170 p. (In Russian)
- AHMATOVA M. A., GUZEEV ZH. M. *Odnokorennnye sinonimy v karachaevo-balkarskom yazyke* [Single-root synonyms in the karachay-balkarian language]. Nalchik: Publishing Department of KBIGI, 2014. 128 p. (In Russian)
- Karachaevo-balkarsko-russkij slovar'* [Karachay-balkarian-russian dictionary]. Moscow: Russian language, 1989. 832 p. (In Russian)
- KUCHMEZOVA L. B. *Problemy razvitiya karachaevo-balkarskogo yazyka i ego dialektov* [Problems of development of the Karachay-Balkar language and its dialects]. Nalchik: Editorial and Publishing Department of IHR KBSC RAS, 2020. 148 p. (In Russian)
- K"arachay-malk"ar tilni angylatma sezlyugyu* [Explanatory dictionary of the karachay-balkarian language]: in 3 volumes. Vol. I. A–Zh. Nalchik: El-Fa, 1996. 1019 p. (In Balkarian)
- K"arachay-malk"ar tilni angylatma sezlyugyu* [Explanatory dictionary of the karachay-balkarian language]: in 3 volumes. Vol. II. Z–R. Nalchik: El-Fa, 2002. 1171 p. (In Balkarian)
- K"arachay-malk"ar tilni angylatma sezlyugyu* [Explanatory dictionary of the karachay-balkarian language]: in 3 volumes. Vol. III. S–Ya. Nalchik: El-Fa, 2005. 1159 p. (In Balkarian)
- K"arachay-malk"ar tilni synonymlerini sezlyugyu* [Dictionary of synonyms of the karachay-balkarian language]. Nalchik: LLC «Printing yard», 2017. 556 p. (In Balkarian)
- Sovremennyj karachaevo-balkarskij yazyk* [Modern karachay-balkarian language. In 2 parts. Part 1. Phonetics, phonology, orthoepy, graphics and spelling, lexicology, phraseology, lexicography, morphemics, morphology, word formation]. Nalchik: LLC «Printing yard», 2016. 448 p. (In Russian)

Авторланы юсюнден информация

Гузеланы Ж.М. – филология илмуланы доктору, профессор, къарачай-малкъар тил секторну айырмалы илму къуллукъчусу;

Махийланы Л.Х. – филология илмуланы кандидаты, доцент, къарачай-малкъар тил секторну айырмалы илму къуллукъчусу;

Кючмезланы Л.Б. – филология илмуланы кандидаты, къарачай-малкъар тил секторну тамата илму къуллукъчусу.

Information about the authors

Zh.M. Guzeev – Doctor of Science (Philology), Professor, Leading researcher of the sector of karachay-balkarian language;

L.H. Mahieva – Candidate of Science (Philology), Associate Professor, Leading researcher of the sector of karachay-balkarian language;

L.B. Kuchmezova – Candidate of Science (Philology), Senior researcher of the sector of karachay-balkarian language.

Информация об авторах

Ж.М. Гузеев – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник сектора карачаево-балкарского языка;

Л.Х. Махиева – кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник сектора карачаево-балкарского языка;

Л.Б. Кучмезова – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора карачаево-балкарского языка.

Авторланы къошумчулукълары: битеу авторла статьяны хазырлаугъа бирча даражалы къошумчулукъ этгендиле.

Авторла орталарында даулашлыкъ болмагъанын белгилейдиле.

Вклад авторов: все авторы сделали эквивалентный вклад в подготовку публикации.

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Contribution of the authors: the authors contributed equally to this article.

The authors declare no conflicts of interests.

Статья поступила в редакцию 11.11.2021; одобрена после рецензирования 28.11.2021; принята к публикации 06.12.2021.

The article was submitted 11.11.2021; approved after reviewing 28.11.2021; accepted for publication 06.12.2021.